

ERMENİLERİN ANADOLU'DAKİ VARLIKLARI VE TARİHİ GERÇEKLER

Alpaslan CEYLAN*

ÖZ: Değişen dünya dengeleri içinde Türkiye'nin durumu her an değişmekte ve önemi ise her gün daha çok artmaktadır. Küreselleşmenin getirdiği yeni kaos ortamları ve Ortadoğu'da meydana gelen olaylar, Türkiye'nin başta Ortadoğu olmak üzere, Kafkaslar, Orta Asya ve Avrupa ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirme gerekliliği ortaya çıkarmıştır. 18. yüzyılda ortaya çıkan Milliyetçilik akımıyla beraber kendi kendini yönetme, kendi kimliği ve kültürüyle var olma duygusu milletleri sarmaya başlamıştır. Milletler kimliklerini ortaya koyarken köklü bir tarihleri olduğunu öne çıkarmayı gereklilik olarak görmüşlerdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeniler, Batılı güçlerin ve Rusya'nın kışkırtmasıyla beraber, başta Anadolu olmak üzere Osmanlı Devleti sınırları içinde birçok ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır. Ancak Ermenilerin Anadolu'da ve özellikle Doğu Anadolu'da binlerce yıldır var olduklarına dayanan tarih tezleri de içten içe işlenmeye başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Bu maksatla Ermeni tarihçiler de, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kendilerine bir kök arama sevdasına katılmışlardır. Bu nedenle M.Ö. Anadolu'da yaşayan devletlerden Hayaşalılar ve Urartularla bağlar kurmaya çalışmışlar ve bunda da kısmen başarılı olmuşlardır. Dünya kamuoyunu bu konuda ikna etme başarısını göstermişlerdir. Ancak, kendilerine tarihi bir geçmiş aramak yerine bu coğrafyadaki zengin arkeolojik ve kültürel mirası bilimsel bir perspektifle inceleselerdi boş heveslere kapılmamış olurlardı. Bu yüzden Doğu Anadolu'nun Urartu, Pers, Hitit, Roma, Bizans ve Gürcü, Ermeni, Arap ve Türk kaynakları özellikle M.Ö.'ki asırlara ait kayıtlar ve tarihi belgeler, mesele hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Ermeniler, Urartular

THE PRESENCE OF ARMENIANS IN ANATOLIA AND HISTORICAL FACTS

ABSTRACT: The changes in the balance of World also dramatically changes the status of Turkey and its importance is increasing day by day. New chaotic environments brought by globalization and the incidents happening in Middle-East forced Turkey to reconsider her relationship particularly with Middle-East and also with Caucasia, Middle-Asia and Europe. The sense of autonomy and existence with one's own identity and culture has started spreading to

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiça Tarih Anabilim Dalı. ceylanerzurum@hotmail.com

nations with the Nationalism Movement of 18th Century. Nations considered that highlighting the presence of ancient history of their own was a necessity while representing their identities. So, Armenians living within the borders of Ottoman State attempted many rebellions particularly in Anatolia with the provocations of Western powers and Russia. In addition, historical theses based on the claims of the presence of Armenians in Anatolia, especially in Eastern-Anatolia, for thousands of years started to be sneakily spread and have survived until today. For this purpose, Armenian historians have also enlisted themselves in the endeavor to seek roots in the Eastern-Anatolia Region. So they have tried to associate themselves with the Hayasans and Urartian, which existed in Anatolia in B.C. era, and proven partially successful since they managed to convince the global public opinion. However, had they analyzed the rich archeological and cultural heritage of the region with a scientific perspective rather than trying to find a history for themselves, they would not have gotten carried away in such void ardors. Therefore, critical information regarding the subject can be found in the Urartian, Persian, Hittites, Rome, Byzantium and Georgian, Armenian, Arabic and Turkish sources of Eastern-Anatolia and records and historical documents from B.C. era

Keywords: East Anatolia, Armenians, Urartians

Giri

Türkiye'nin jeopolitik ve jeo-stratejik önemi her geçen gün artmaktadır. Bu durum kar ısında büyük güçler ve ülkeler kendi çıkarları do rultusunda stratejiler geli tirmektedirler. Bu süreç içerisinde Türkiye'nin de içinde bulundu u Orta Do u ve Avrasya ülkeleri yeniden yapılanma sürecinde kendilerini koruma ve sonra daha iyi bir konum elde etme yarı ı içerisinde bulundular. Bölgede var olan problemler ise bu yarı la birlikte alevlenmektedir. Büyük ülkeler ise bu fırsatı de erlendirerek bölgede yeni müttefikler elde etme gayreti içerisinde bulundular. Orta Do u ve Avrasya'daki birçok yeni giri im bu durumu açık bir ekilde ortaya koymaktadır. Ermenilere olan ilgi bu durumun bir tezahürüdür.

Fransız htılali, millet kavramını ön plana çıkarmı tır. Birçok millet kendini etnik kimli i ve kültürü ile tanıtmayı tercih etmi tir. Milletler kimliklerini ortaya koyarken köklü bir tarihleri oldu unu öne çıkarmayı gereklilik olarak görmü lerdir. Milletlerin kültürel zenginli e ve kökü binlerce yıla dayanan tarihi geçmi e sahip olması, onların kendilerine olan güvenlerini ve gelece e güvenle bakmalarını sa layacaktır

Ermeni tarihçiler de, Do u Anadolu Bölgesi'nde kendilerine bir kök arama sevdasına katılmı lardır. Ermeniler geçmi te millî bir devlete sahip olduklarını ispatlamak için zengin bir kültüre ve güçlü bir siyasi gelene e sahip olduklarını iddia etmektedirler. Bu nedenle M.Ö. Anadolu'da ya ayan devletlerden Haya alılar ve Urartularla ba lar kurmaya çalı mı lar ve bunda

da kısmen ba arılı olmu lardır. Dünya kamuoyunu bu konuda ikna etme ba arısını göstermi lerdir.

Ermeniler, Ermeni birli ini ayakta tutabilmek için ise Türk milletini “Millî Dü man” olarak ilan etmi lerdir. Bu dü manlı ı, Osmanlı döneminde ya andı ını iddia ettikleri “sözde soykırım”la ba latmı lardır. Ermenilere göre Osmanlılar kadar Türklerin Osmanlıdan önceki ataları olan Selçuklular da suçludur¹. Bu konuyu **Kaputikyan** u ifadelerle dile getirmektedir: “... 4. yüzyıldan itibaren Türklerin zulmüne katlanıyoruz. Daha ne sabredece iz” Yine aynı yazar “... Bunun için yeni do an bir Ermeni bebe in kula ına Eyyy... Aram! Türkler senin dü manındır! – demek gerekiyor ki dü manının kim oldu unu tanısın”² demektedir.

Bu noktadan hareketle dünyanın kalesi ve kalbi (Heartland) olarak adlandırılan Anadolu’nun yani Türkiye’nin dünya üzerinde dostu oldu u gibi dü manı da çok olmu tur. Dü manca yakla ımlar zaman zaman tarihi yanlı tanımlama ve yorumlama yoluna da gitmi tir³.

Biz bu çalı mada Ermeni tarihçilerinin iddialarını ortaya koyup tarihi belgelerin ı ında konuya açıklık getirmeye çalı aca ız. Ayrıca Ermenilerin kim oldu unu ve vatanlarının neresi oldu unu ortaya koymak yerinde olacaktır.

Do u Anadolu Ermenilerin Vatanı mıdır?

Do u Anadolu Bölgesi, Anadolu co rafyasının en büyük bölgesidir. Bölgenin en belirgin özelli i yüksek olu udur. Bu özelliklerinden dolayı Türkiye’nin çatısını olu turmaktadır. Kaynaklarda “Yüksek Ülke” olarak adlandırılmı tir. Karasal iklim özelli i gösteren Do u Anadolu Bölgesi’nin çalı ma alanımızı olu turan Kuzeydo u Platosu’nda en fazla ya ı ilkbahar aylarında ve yaz ba langıcında dü mektedir. Bölge, kar ya ı larının en çok oldu u bölge olmasının yanı sıra karın en uzun süre yerde kaldı ı co rafyadır. Do u Anadolu Bölgesi’nin co rafi özelliklerinin sa ladı ı avantajlar bölge hayvancılı ının geli imini sa lamı tir. Bölgedeki nem oranından dolayı orman alt sınırları iç kesimlere göre daha yüksektir. Hiç üphesiz Do u Anadolu Bölgesi’nde bulunan verimli yaylalar hayvanların ihtiyaç duydu u ot gereksinimi sa lamaktadır.

¹“ storiya Armyanskogo Naroda”, (Armeniya v XI–XIV Vekakh), Eri im, <http://www.armenica.wizard.am/hystory/history10.html>,13html.

² Silva Kaputikyan, *Zamanın Ba langıcı*, Erivan, 1998, s. 46 vd.

³ Ramazan Özey, *Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi*, stanbul, 2000, s. 127 vd.

Türkiye'nin ve bölge ülkelerinin tarihini etkileyen nedenlerin başında akarsular gelmektedir. Doğu Anadolu'nun başlıca akarsuları Kura, Aras, Fırat ve Dicle'dir. Kura Nehri, Allahu Ekber Dağı'ndan doğarak Gürcistan'a oradan Azerbaycan'a geçer. Daha sonra Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Aras Nehri, Bingöl'den doğar; Türkiye, Ermenistan, Nahçıvan, İran, Azerbaycan sınırlarını çizerek Azerbaycan'a geçer ve burada Kura ile birleşerek Hazar'a dökülür. Yine bölgenin önemli akarsuyu olan Fırat, Erzurum Dumlupınar'dan başlıca yolculuğuna Güneydoğu Anadolu'da devam ederek Suriye'ye geçer ve Dicle ile birleştikten sonra Attila Arap adını alan nehir Basra Körfezi'ne dökülür. Dicle ile birlikte Mezopotamya coğrafyasının can damarını oluşturur.

Fırat ile ilgili bilgilerimiz çok eskiye dayanmaktadır. Sümercede, Akadçada adlarını bildiğimiz nehir ile ilgili ünlü tarihçiler Herodotos ve Ksenophon başta olmak üzere pek çok tarihçi bilgi vermektedir. Dicle Nehri'nin Doğu Anadolu'dan doğmasına rağmen suladığı topraklar Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Irak topraklarıdır. Doğu Anadolu Bölgesi Anadolu'nun en büyük gölü olan Van Gölü'nü bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca çok sayıda irili ufaklı göl de bölgede yer almaktadır.

Bölgenin başlıca genellikle su yollarını takip etmektedir. Doğu Anadolu yolu sisteminin her döneminde askeri ve ticari amaçla kullanılmıştır. Araştırma sahasımızda bulunan kuzey yolu sistemi Sivas- Erzincan- Erzurum- Kars yoludur. Bu yolu sistemi Erzurum- Horasan'dan ikiye ayrılmaktadır. Birinci yolu Horasan- Sarıkamış - Kars'ı takip ederek Kafkaslara açılmaktadır. İkinci yolu ise Horasan-Arşin-Doğubayazıt yolu ile İran yaylalarına açılmaktadır. Kuzey yolunu dikey kesen yolu ise Trabzon'dan Bayburt- Erzurum'a ulaşmaktadır. Bu yolu aynı zamanda Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlayan yolun başlangıç noktasını oluşturur.

Doğu Anadolu Bölgesi'ni maden açısından üç bölgeye ayırmak mümkündür. Birinci bölgeyi Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli, ikinci bölgeyi Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman bölgesi, üçüncü bölgeyi Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkâri bölgesi oluşturur. Maden zenginliği ise altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri oluşturur. Doğu Anadolu Bölgesi'ni stratejik açıdan önemli kılan özelliklerden biri de bulundukları maden yataklarıdır⁴

Armenia veya Ermenistan adına gelince; Ermeni adı ilk defa Akamenid kralı Darius'un (M.Ö. 522-486) Persepolis yazıtı olan Eski Persçe, Elamca ve

⁴ Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-I (1998-2008)*, Erzurum, 2008, s. 33 vd.

Babilce olarak yazılan üç dilli Bisutun yazıtında geçmektedir. **Kral Darius**, yazıtında⁵ u ifadeleri kullanmıştır:

“Ben Darius büyük kral, kralların kralı perslerin kralı, halkların kralı, Vi tapa'nın o lu, Arsames'in torunu, Akamenid (...). Ahura Mazda sayesinde onların kralyım. Persler, Elamlılar, Babiller, Asurlar, Araplar, Mısırlılar, denizden gelenler, Lydialılar, Medler, Ermeniler, Kapadokyalılar, Partlar, Drangianlar, Aryanlar, Karasmionlar, Baktriyalılar, Sadgianlılar, Gandharianlar, skitler, Sattagidianlar, Arakhosienler, Masienler (...).”

Ayrıca tarih yazımının en büyük isimlerinden olan ve “Tarihin Babası” olarak da nitelendirilen **Herodotos** (M.Ö. yaklaşık 484-424) ünlü eseri *Historia*'da Ermenistan hakkında bilgi vermektedir⁶: (I. 194)

“Ama benim gözümde bu ülkenin, kentnin kendisinden sonra en a ıllacak eyi u anlataca ım eydir. Babil'e gitmek için Irma ı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmı lardır. Asurya'nın üst yanına dü en Ermenistan'da sö üt a açları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar...

Babil'e varırlar, ta ıdıkları öteberi malları satarlar, sonra ba ıra ça ıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri e eklerin sırtına vurup, Ermenistan'a dönerler. Zira ırma ı ters yönde çıkmak dü ünülmez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan de il de deriden yapmalarının nedeni budur. Ermenistan'a vardıkları zaman aynı ekilde ba ka gemiler yaparlar.”

Herodotos, Fırat Irma ı'nın Ermenistan ile Kilikia arasındaki sınırı olu turdu unu, Dicle'nin bir kolunun ise Ermenistan'dan do du unu belirtmektedir: (V.52)

“...Oradan öte, Kilikia içerisinde geçilecek yol üç konak, on be buçuk parasangdır. Kilikia ve Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebilece i bir ırmaktır ki, adı Fırat'tır. Ermenistan içinde her biri bir

⁵ Olivier Casabonne, “Akamenid mparatorlu u Büyük Kral ve Persler”, *Arkeoatlas 6*, İstanbul, 2007, s. 20 vd.; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 33 vd.; Galya D. Toteva, “Pers Kentleri ve Sanatı On Binlerin Dü ü”, *Arkeoatlas 6*, İstanbul, 2007, s. 36 vd.; Bisutun yazıtının Babilce metni E. v. Voigtlander tarafından *Corpus Inscriptionum*'da 1978'de Londra'da yayınlamıştır. Yazıtın Aramice metni J.C. Greenfield – B. Porten tarafından 1982'de Londra'da; Persçe metni ise R. Schmitt tarafından 1991 yılında Londra'da yayınlamıştır. Metinler bir bütün olarak yayınlamıştır. Bk., R. Borger, - W. Hinz, “Die Behistun-Inschrift Darius' des Grossen,” *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I: Rechts-und Wirtschaftsurkunde, historisch-chronologische Texte*, Gütersloh, Germany, 1984, s. 419 vd.

⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1983, I.94.

garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır, elli altı buçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir, ikinci ve üçüncüsü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Ermenistan'dan, öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'dir. (Dicle'nin kollarından biridir.....”

Yine Herodotos Ermenilerin ataları ve geldikleri coğrafya ile de ilgili bilgi sunmaktadır: (VII.73)⁷

“Phrygialıların donanımları Paphlagonialılarınkine çok benziyordu, ama küçük deşimleri vardı. Makedonyalılara göre Phrygialılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryh adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya'ya geçtikten sonra yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygialılar gibi giyiniyorlardı. Bunlar da Phrygialılar gibi, Darius'un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes'in buyruğuna altındaydılar.”

Herodotos'un verdiği bilgiler bununla sınırlı değildir⁸. Yazarın eserinde ilgi çekici hususlardan biri de Ermenileri Frigler'in bir kolu olarak göstermesidir.

Doğru Anadolu için çok değerli bir bilgi kaynağı da Ksenophon'un ele aldığı (M.Ö. 430-355) *Anabasis* (Onbinlerin Dönüşü) eseridir. Yazar, Batı Anadolu satrapı olan Kyros'un ağabeyi Pers kralı II. Artakserkses'i tahtından indirip onun yerine geçmek için yaptığı sefere katılmıştır. **Ksenophon**, M.Ö. 401 yılında Kunaksa'da yapılan savaşta Kyros'un yenilgiye uğrayıp ölmesinden sonra Yunan paralı askerlerinin başına geçmiştir, onları komuta ederek Trakya'ya dönmelerini sağlamıştır. Ksenophon olayların geçtiği Anadolu coğrafyasını, yaygın halkları ve bu halkların gelenek ve göreneklerini kitabında ele almıştır. Bahsi geçen coğrafyalardan biri de Armenia olup söz konusu coğrafya ile ilgili olarak şu ifadeyi kullanmıştır⁹.

“Yunanlılar o günde, Kentrites (Botan Çayı) ırmağının başta olduğu ovaya hakim köylerde açık ordugah kurdular; iki yüz ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia'yı Kardukhlar ülkesinden ayırır...”

⁷ Herodotos, *age.*, VII. 73.

⁸ Herodotos eserinde bu bilgiler dışında Ermenilerle ilgili çeşitli bilgiler de sunmaktadır. Bk. Herodotos, *age.*, I-72; I-180; III-93; V-49; V-52; V-72.

⁹ Ksenophon, *Anabasis*, İstanbul, 1984, IV-III.

Ksenophon eserinde Armenia'nın do u ve batı olarak ikiye ayrıldı ndan öyle bahsetmektedir¹⁰:

“... Ordan üç günde on fersenk yol alıp küçük ama güzel bir ırmak olan Teleboas'ın kıyılarına vardılar. Irmak kıyılarında pek çok köy vardı. Bu bölgeye Batı Armenia adı veriyorlardı.”

Bölge co rafyası ile ilgili önemli bilgilerin yer aldığı bir di er eser ise ünlü co rafyacı Amasyalı **Strabon**'un (M.Ö. 64 – M.S. 21) *Geographika* (Co rafya) adlı eseridir¹¹. Strabon, Armenia co rafyasının sınırlarını belirler. Strabon'a göre Armenia'nın do usunda Media, batısında Kappadokia, kuzeyinde Kolkhis ve Iberia, güneyinde ise Syria yer almaktadır¹². Ayrıca Strabon Armenia'yı Büyük ve Küçük Armenia olarak ikiye ayırır¹³:

“... Bu kalelerin en önemlileri unlardır: Hybara, Basgoidariza ve Sinoria Büyük Armenia sınırlarına yakındı”

Strabon, Büyük Ermenistan ile Küçük Ermenistan'ı Fırat Nehri'nin ayrıldı nı da ifade etmektedir¹⁴.

“... Mithradates Pontos krallı mın bu en uç kısımlarına kaçmı ve Akilisene'de (yakınında Akilisene'yi¹⁵ Küçük Armeni'dan ayıran Euphrates¹⁶ vardır.) Dasteria¹⁷ yakınında sulak bir da ı ele geçirmi”

Ermenistan co rafyası, Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan veya Do u Ermenistan, Batı Ermenistan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrımı Ermenicede de görmekteyiz. Bu ayırmadan dolayı Ermenice, Batı Ermenicesi ve Do u Ermenicesi olarak ikiye ayrılmaktadır¹⁸. Ermenistan co rafyacılarının iddialarına göre Büyük Ermenistan, Paris meridyeni 36-45° do u boylamda, 36-42° kuzey enlem içinde, yani Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi arasında yer almaktadır. Bir kısım Ermeni co rafyacılar ise Ermenistan

¹⁰ Ksenophon, *age.*, IV-IV.

¹¹ Strabon, *Geographika*, Paris, 1975, XII-XIII-XIV.

¹² Strabon, *age.*, s. 233; Bu bölge Kapadokya ile Kafkas da ları arasında kalan co rafyadır.

¹³ Strabon, *age.*, XII, 28.

¹⁴ Strabon, *age.*, XII, 28.

¹⁵ Büyük Ermenistan'da sınır bölgesi.

¹⁶ Fırat Nehri.

¹⁷ Akilisene bölgesinde savunmaya elverişli bir yer.

¹⁸ Geni bilgi için bk. Ararat S. Garibyan - Culyetta A. Garibyan, *Ktatkiy Kurs Armyanskogo Yazıka*, Erivan, 1987, s. 5 vd.

sınırlarını Anadolu ile Güneybatı Kafkasya arasında kalan topraklar olarak ifade ederler. Ancak Ermenistan sınırları kesin olarak belirlenememi tir¹⁹.

Ermeni tarihçilerinden **Parsamyan**, Batı Ermenistan sınırlarını Türkiye co rafyası ile belirlemi tir. Parsamyan'a göre Karadeniz'de, Rize'den ba layan Batı Ermenistan Karadeniz da larını a arak Erzincan, Erzurum, Kars, I dır, Mu ve Van illerini içerisine alan geni bir co rafyadır²⁰.

Ermeni tarihçileri ve co rafyacılarını genel olarak de erlendirdi imiz zaman Ermenistan sınırları kesin olmamakla birlikte bugünkü Ermenistan'ın dı nda, Gürcistan, Türkiye, ran ve Azerbaycan topraklarının bir kısmını içerisine alan geni bir co rafyadır. Büyük Ermenistan co rafyası, tarihteki Urartu Devleti'nin ula tı ı en geni sınırlar ile hemen hemen örtü mektedir.

Yukarıdaki bilgiler ı ı nda tarihi kaynaklarda geçen Armenia (Ermenistan)'nın Ermenilere ait bir co rafya oldu u iddialarını irdelemek gerekir. nsanların co rafya üzerinde kurdukları hâkimiyet kadar co rafyaların da insanlar üzerinde etkili oldu u bir gerçektir. Yani milletler veya halklar göç ettikleri co rafyaya kendi adlarını vermi lerdir. Ancak bu her zaman böyle olmamı tır. Zaman zaman da co rafyaya yerle en topluluklar kendi adlarını o co rafyaya vermi lerdir. İlk Ça 'da bunun pek çok örne i görülmekle beraber tarihi ça larda da bu durum devam etmi tir.

Milletlerin geldikleri co rafyaya ad vermesi tarihte çokça görülen bir durumdur. Kırım Yarımadası adını İlk Ça 'da buraya yerle en Kimmerler'den almı tır²¹. Örnekleri ço altmak mümkündür. Hinduların ya adı ı co rafyaya Hindistan, Almanların ya adı ı co rafyaya Almanya, Frankların ya adı ı co rafyaya Fransa, Bulgarların ya adı ı co rafyaya Bulgaristan denildi i gibi, örne in Mezopotamya kelimesi Helence Mezo (Orta), Potamia (Nehirler) anlamına gelmekte yani, nehirler ortası manasını ta ımaktadır. Bu co rafyada ya ayanlar ise Mezopotamya halkları olarak adlandırılmı lardır. Babil eherine yerle en halk ise Babilliler olarak ün salmı lardır²². Hellas Yarımadasına yerle en halklar ise Helen diye adlandırılmı lardır.

¹⁹ Ki Young Lee, *Ermeni Sorununun Do u u*, Ankara, 1998, s. 4 vd.

²⁰ V. Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, Erivan, 1972.

²¹ Mehmet Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve skitler", *Türkler-I*, Ankara, 2002, s. 597 vd.; Mehmet Taner Tarhan, *Eski Ça 'da Kimmerler Problemi*, .Ü. Ed. Fak. Basılmamı Doktora Tezi, stanbul, 1972, s. 1 vd.

²² Alpaslan Ceylan, *Eskiça Tarihi Ders Notları*, Erzurum, 2005, s. 9 vd.

Co rafyanın milletlere ve halklara ad vermesi gelene i İlk Ça 'dan sonra da devam etmiştir. 10. yüzyılın son çeyre inde kurulan Gazneliler Devleti de adını kuruldu u ehirden yani Gazne'den almıştır²³.

Bu bilgiler ışığında Armenya adının co rafi bir isim olduğunu söyleyebiliriz. Bu co rafyada M.Ö. II. binde Hurriler, I. binde Urartular ya amı lardır. Bu dönemin hiçbir belgesinde Ermenilerden bahsedilmemektedir. Ermenilerin adını ilk defa M.Ö. 6. yüzyılda Darius Yazıtı'nda gördü ümüzü ifade etmiştir. Dolayısıyla Ermeni adını daha eskiye götürmek mümkün değildir. Armenya adı Ermenileri temsil etseydi Ermenilerin kendilerine "Armen" demeleri gerekirdi. Yani Ermenistan Armenilerden gelmeliydi. Hâlbuki Ermeniler kendilerine "Haikh" (tekil olarak Hai – Hay) demi lerdir. Bu co rafia tarih boyunca, pek çok milletin ve etnik grubun ya adı ı bir co rafia olmuştur. Ünlü co rafi Strabon'da yukarıda açık bir şekilde ifade etti imiz gibi bölgenin adını co rafi bir bölge adı olarak kullanmıştır²⁴. Herodotos ise Ermenileri, Frigler'in bir kolu olarak görmekte, onlar gibi giyinip, onlar gibi hareket ettiklerini belirtmektedir²⁵. Karst ise, Ermeni kabilelerinin bir zamanlar Kuzey Ege'de, Yunanistan'da, Tesalya'nın kuzeyinde Illyria bölgesinde oturduklarını ve buranın yerli halkı olduğunu belirtmektedir. Yazar, Ermenilerin Frig-Trak kabilelerine mensup göçebe kabileler olarak ya adıklarını ve vatanları olan Illyria'dan doğuya doğru göç etmek zorunda olduklarını belirtir²⁶. Bir kısım bilim adamları da linguistik ve etnografik verilere dayanarak Ermeni adının yabancı ve dışarıdan gelme bir isim olduğunu ifade etmektedirler. Hayk'ların yani Ermenilerin vatanının Tesalya ve Balkan Yarımadası olduğunu görüşünde birleşirler²⁷. Ermenilerin Anadolu'ya hangi tarihte geldikleri ve M.Ö. 6. yüzyıla kadar nerede yaşadıkları henüz çözüme kavuşturulamamıştır²⁸.

Ermeni Tarihçilerinin Tezleri

Ermeni tarihçilerinin ileri sürdükleri görüşlere bakıldığında görülecektir ki ortak bir tez etrafında toplanamamıslardır. Farklı farklı tezler ortaya atan tarihçiler, tezlerini ispatlamak için mitolojiden ve Doğu

²³ Hanifi Palabıyık, *Gazneliler*, Ankara, 2002, s. 32 vd.

²⁴ Strabon, *age.*, XII, 28.

²⁵ Herodotos, *age.*, I.194.

²⁶ Josef Karst, *Die Vorgeschichtlichen Mittelmeervölker*, Heidelberg, 1931; geni bilgi için bk. Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, s. 43 vd.

²⁷ A. Erzen, *age.*, s. 44 vd.

²⁸ A. Erzen, *age.*, s. 44 vd.; Mehlika Aktok, Kağarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritisini", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri*, Ankara, 1985, s. 133 vd.

Anadolu'nun coğrafyasından ve tarihinden faydalanmışlardır. Ermeni tarihçilerin tezlerini üç ana bölümde toplamak mümkündür.

1- Ermeni tarihçilerden **Rahip Ali an**'ın görüşüne göre "Hayk" Ermenice "Hay" adının küçültülmüşüdür. Ermeniler kesinlikle yabancıların adlandırdıkları gibi "Armen" de ildir. Ali an'ın varsayımından hareket eden Ermeni tarihçilerinin bir bölümüne göre Hay adı Nuh Peygamberin oğullarından Yafes'e dayanmaktadır. Bu teze göre Nuh Peygamber'in oğullarından Yafes'in Hay adlı oğulu olmuştur. Hay 400 yıl gibi uzun bir yaşam sürmüştü ve çocukları Ermeni milletini oluşturmuştur.

2- Ermeni tarihçilerin bir kısmı da Ermeni tarihini daha erkene götürerek M.Ö. 15. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemen olan Haya alımları ata olarak kabul etmişlerdir. Bu tez, Hititlerin Doğu sınır komşusu olan Haya alımlarının coğrafik konumlarını ele almaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey kesimi ile Karadeniz arasında kalan coğrafya Ermeniler için önemli bir coğrafyadır. Kısaca Ermeniler için Büyük Ermenistan topraklarını kapsayan önemli bir coğrafyadır. Coğrafik birlikteliğinin dışında Ermeni tarihçilerin diğer bir hareket noktası da "Hay", "Haya" kelimeleri arasındaki benzerliktir²⁹.

3- Ortaçağ Ermeni tarihçilerinden **Khoroneli Moses**,³⁰ Ermenilerin atasını Doğu Anadolu'da M.Ö. 9-6. yüzyıllarda egemen olan Urartular olarak göstermiştir. Moses, Van bölgesine yaptığı seyahatte Van Gölü kıyısında kayalıklar üzerinde yükselen büyük kentin Asur kraliçesi Samiran (ya da Semiramis) tarafından yapıldığını anlatmaktadır. Ortaçağ tarihçileri Urartulara ait bütün sanat eserlerinin Asurlulara ait olduğunu ifade etmişlerdir. Urartuların yaptığı Menua kanalı da Semiramis/ Amran adıyla anılmıştır. Kanallarıyla zenginleşen en güzel evleri, üzüm bahçeleri ve bahçeleriyle ünlü bu şehrin kalıntılarını gören Moses, bu şehrin ve Van'ın ehlini oluşturmuştu bu milletin Ermenilerin atası olduğunu tezini ortaya atmıştır³¹. Bu tezinin iki temel dayanağı bulunmaktadır. Birincisi Urartu baş tanrısı Haldi'nin Hay milleti ile başlı, ikincisi ise Urartucanın Ermenice ile aynı dil olduğunu iddia eder³².

Ermeni tarihçiler bu tezlerin dışında Ermenilerin atası olarak Hititleri ve Frigleri de önermişlerdir. Bu tezlerden Hititlerle ilgili olan kısım bilim

²⁹ Charles Burney - David Marshall Lang, *The Peoples of the Hill*, London, 1971, s. 179.

³⁰ Khoroneli Moses, *History of the Armenians*, London, 1978, s. 1 vd.

³¹ Mirjo, Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, s. 27.

³² C. Burney- D. M. Lang, *age.*, 176 vd.; Nicholas Adontz, *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siècle au VIe (av. J.C)*, Paris, 1946, s. 270 vd.; Friedrich Wilhelm König, *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft, Graz, 1955-57, s. 1 vd.*

dünyasında hiçbir destek bulamamı tır. Friglerle ilgili tez de co rafı olarak Ermenileri tatmin etmemi tır. Ermeni tarihçilerin tezleri a a ıda geni bir ekilde ele alınacaktır. Biz bu tezlerden birincisini yani Ermenileri Nuh Peygambere dayandıran tez üzerinde durmayaca ız. Çünkü bu tez tarihi bir tez olmaktan çok mitolojik bir tezdır. Mitolojiye ait bilgilerin boyutunu uzmanlık sahası olan bilim adamlarına bırakmayı uygun bulmaktayız³³.

Haya alılar Ermenilerin Atas ı mı?

Öncelikle tarihi seyir içerisinde irdelememiz gereken Haya a – Ermeni birlikteli idir. Haya alıların ya adı ı co rafya ile ilgili farklı görü ler ileri sürülmü ise de merkezinin Do u Anadolu Bölgesi oldu u ve Hititlerin do usunda yer aldıkları hususunda görü birli i vardır.³⁴ Bilim adamları arasındaki görü farklılı ı Haya a'nın konumundan ziyade sınırlarının belirlenmesi üzerinedir. Adontz, çekirdek Haya a ülkesi olarak Erzurum ve çevresini önermi tir³⁵. Garstang, Gurney, Cavaignac ve Ko ay ise Haya a bölgesini, genel anlamda Kuzey-Do u Anadolu'ya yerle tirmi lerdır³⁶. Pehlivan, bölge ile ilgili çalı maları de erlendirdikten sonra çekirdek Haya a toprakları için Çoruh-Kelkit Vadisi ba ta olmak üzere, Giresun–Rize ve Erzincan–Erzurum hattı arasında kalan Karadeniz'e paralel konumdaki co rafyayı önermektedir³⁷. Biz de bu görü e katılmaktayız.

Haya alılar kimdir? Hurrilerin Do u Anadolu'dan güneye do ru göçleri devam etmekteyken, göçten geriye kalanlar normal hayat tarzlarını koruyarak geçimlerini hayvancılık ve tarımla sa lamı lardır. Herhangi siyasi bir örgütlenmeleri ile ilgili bir veri yoktur. Hurrilerin halefleri olan Haya alılar ba larında bulunan ihtiyar heyeti, ya lı bir ef veya aile (kabile) reisi tarafından yönetilmi lerdır. Haya alıların bilinen ilk lideri Karanni'dir. Bu

³³ Ermeni mitolojisiyle ilgili bilgi için bk., Nejat Göyünc, "Turkish-Armenian Cultural Relations " *Armenians in the Late Ottoman Period*, Ankara, 2001, s. 23 vd.; Mehlika Aktok, Ka garlı, "Anadolu Ermeni Destanları ve Masallar Kriti i" *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri II*, Ankara, 1986, s. 25 vd.; Ya ar Kalafat, "Türk-Ermeni Kültür li kilerinde Mitolojik Boyut" *Bilim ve Aklın Aydınlı unda E itim 38*, Ankara, 2003, s. 95 vd.

³⁴ Mahmut Pehlivan, *Haya a*, Erzurum, 1991b, s. 1 vd.

³⁵ N. Adontz, *age.*, 28.

³⁶ Oliver Robert Gurney, "Anatolia 1750-1600 B.C.", *Cambridge Ancient History II/1*, 1973, s. 225vd.; Eugene Cavaignac, "La Chronologie des XIVe et XIIIe Siecles d'apres Les Derniers Travaux", *Anadolu Ara tırmaları II/1-2*, stanbul, 1965, s. 161 vd.; John Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minor", *American Journal of Archeology*, Baltimore 47, Boston, 1943, s. 47 vd.; Hamit Zübeyr Ko ay, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 91, Ankara, 1959, s. 350 vd.

³⁷ M. Pehlivan *age.*, (1991b), s. 28vd.; Do u Anadolu co rafyas ı ile ilgili geni bilgi için bk., A. Ceylan *age.*, (2008), s. 33 vd.; Sırrı Erinç, *Do u Anadolu Co rafyas ı*, stanbul, 1953, s. 1 vd.; Hüseyin, Saraço lu, *Do u Anadolu Bölgesi*, stanbul, 1989, s. 1 vd.

lider etrafında toplanan Haya alılar, Hitit topraklarına saldırmı lardır. Haya alılarla ilgili kayıtları da Hitit kaynaklarında bulmaktayız³⁸.

Haya alılar, Hititlerle olan mücadeleyi millî politika haline getiren Ka kalarla³⁹ aynı do rultuda hareket etmi lerdir. Bu ortak dü manlık Haya alılarla Ka kaları dost yapmı tır. Haya a-Hitit ili kilerinde ilk büyük sava Kummaha Sava ı'dır. uppiluliuma komutasındaki ordu, Haya a üzerine saldırmı ve onları geri çekilmek zorunda bırakmı tır. Bu sava Haya alıları merkezi topraklarından uzakla tırmamı tır. Kummaha⁴⁰ Sava ı'ndan sonra yapılan Hukkana Antlaşması'yla kar ılıklı güven ve saldırmazlık sa lanmı tır⁴¹. Aynı zamanda Hitit kralı kız karde ini Haya alı Hukkana ile evlendirerek akrabalık ba ı kurmu tur. Hukkana Antlaşması ile Hititler ile Haya alılar arasında elli yıla a kın bir dostluk ve saldırmazlık dönemi olu mu tur. Hitit tahtına çıkan Mur ili II M.Ö. 1337'de ba lamak üzere yaptı ı Haya a seferlerinden ancak M.Ö. 1333'de yaptı ı son seferde sonuç almı tır. Art arda yapılan planlı seferlerden sonra Haya a, Hititler için problem olmaktan çıkmı tır⁴².

M.Ö. III. binde Do u Anadolu'da egemen olan Hurrilerle Haya alıların aynı soydan geldi ine dair herhangi bir tereddüt yoktur. Hurrilerin toplumsal yapısı ve hayat tarzının Haya a'da da devam etti i görülmektedir. Hurriler, yüzyıllar boyu Do u Anadolu topraklarında sürdürdükleri her türlü mirası ve kültürel gelene i kendilerinden sonra gelen Haya alılara devretmi lerdir.

³⁸ Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of uppiluliuma at Told by his son Mursilis II", *Journal of Cuneiform Studies- New Haven* 10, 1956, s. 62 vd.; Mahmut Pehlivan, *En Eski Ça lardan Urartu'nun Yıkılı ma Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Basılmamı Doktora Tezi, Erzurum, 1984, s. 54 vd.; Emil Forrer, "Die Boghazköi Texte in Umschrift 2", *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 42, Leipzig, 1926, s. 19 vd.; Johannes Friedrich, "Staatsverträge II", *Mitteilungen der vorderasiatischen-ägyptischen Gesellchaft* 34/1, Leipzig, 1930, s. 103 vd.; Alpaslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası li kiler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamı Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 1 vd.

³⁹ Ka kalar, Hititlerin kuzey kom ularıdır. Hititlerin millî dü manlarından olan Ka kalarla ilgili geni bilgi için bk., Einar, Schuler, *Die Kaşkärer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin, 1965, s. 1 vd., Ekrem Memi, "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Ga ka Münasebetleri", *II. Tarih Boyunca Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 103 vd.; Mahmut Pehlivan, "Ka kaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *100. Yıl. Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van, 1991c, s. 27 vd.; Alpaslan Ceylan, "Arnuwanda - Asmunikal Dua Metni ve Tarihi Açından De erlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Ara tırma Dergisi* 23, Erzurum, 1996, s. 1 vd.

⁴⁰ Kummaha, Erzincan'ın Kemah İçesinin güneyindeki Fırat Vadisi'ne lokalize edilmektedir.

⁴¹ J. Friedrich *agm.*, s. 103 vd.; A. Ceylan, *age.*, s. 76 vd.

⁴² M. Pehlivan, *age.*, (1991b), s. 58 vd.; Emil Forrer, "Hajasa-Azzi", *Caucasia IX*, Leipzig, 1931, s. 1 vd.

Haya alılar, Hurrilerin devamı oldu una göre Hurriler kimdir? M.Ö. 3. binyılın sonlarında Güneydo u Anadolu Bölgesini ve kuzey Mezopotamya'yı (Musul ve Kerkük) içine alan co rafyaya Hurriler hâkimdiler. M.Ö. 3. binde ortaya çıkan Hurriler, M.Ö. 2. bin Ön Asya tarihinde önemli rol oynamı lardır. 18. yüzyıldan itibaren bir takım Hurri memleketlerinden söz edilmektedir. Geni anlamda Hurri ülkesinin sınırları kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslardan, do uda Urmiye Gölü'ne kadar uzanıyordu⁴³. M.Ö. 2. binin ilk yarısında Hurrilerin merkezinin Van Gölü çevresi oldu u bilinmektedir. Söz konusu tarihi dönemle ilgili yazılı belgelerin azlı ı ve yeterince ara tırma yapılmaması bu konudaki bilgilerimizi sınırlamaktadır.

Akad, Sümer III, Ur, Mari, Ugarit, Mısır ve Hititlere ait kaynaklarda Hurrilere rastlanılmaktadır. Hurrilerden Tevrat'ta Horim (Horites) (Gen. 14, 16; 36, 20) olarak bahsedilmektedir⁴⁴.

M.Ö. 1950-1790 tarihleri arasında Orta Anadolu Kültepe metinlerinde az miktarda Hurri adına rastlanılmı tır. Mari belgelerinde de Hammurabi (M.Ö. 1728-1686) döneminde Hurrice dini metinler bulunmu tur. Belgelerden anla ıldı na göre Hurri Mitanni Devleti'nin sınırları do uda Kerkük'ten, batıda Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. M.Ö. 1550-1350 tarihleri arasında Yakın Do u'nun en kudretli devletlerinden biri olan Hurri-Mitanni Devleti'nin merkezi bugünkü Resülayn bölgesinde bulundu u kabul edilen Vassugani ehridir⁴⁵.

Hurrilerin kültürünün zenginli i özellikle Hititleri çok etkilemi tir. Bo azköy ar ivlerinde M.Ö. 13. yüzyıl sonlarına kadar giden belgelerde Hitit dini ve mitolojisinde Hurri unsurları görülmü tür. Ayrıca Yazılıkaya açık hava tapına nda Hurri tanrı ve tanrıçaları yer almaktadır. Hurrilerin ba tanrıçası Hepat ve onun e i Te up ba ta olmak üzere Hurri tanrı ve tanrıçaları Hitit panteonunda yer almaktadır. Yine kral ve kraliçelerinden bir kısmı dinî tesirle Hurri adını ta ımı lardır⁴⁶.

⁴³ A. Erzen, *age.*, s. 21 vd.; Ekrem Memi , *Eskiça Türkiye Tarihi*, Konya, 1995, s. 30 vd.; Cahit Günbattı, *Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*, Ankara, 2007, s. 37 vd.; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu-I*, stanbul, 2002, s. 85 vd.

⁴⁴ A. Ünal, *age.*, s. 85; C. Günbattı, *age.*, s. 37.

⁴⁵ A. Erzen, *age.*, s. 22; Walter Mayer, "Taide oder Wassukanni? Name und Lage der Hauptstadt Mitannis", *Ugarit Forschungen Kevelaer 18*, 1986, s. 231 vd.; Ahmet Ünal, "Hurriler. Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Geli meler", *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 1997, s. 11 vd.

⁴⁶ A. Ünal, *age.*, s. 97; Adil Alpman, "Anadolu'da Hurriler", *III. International Congress of Hittitology*, Ankara, 1998, s. 27 vd.

M.Ö. 2. binin ortalarında Hitit kralı *uppiluliuma*'nın ba arılı seferleri ile Hurriler Hitit Devleti'nin vasal devleti haline gelmi tir. M.Ö. 1200 yıllarında meydana gelen Ege göçleri ve Hitit mparatorlu u'nun yıkılması sonucunda Hurri-Mitanni Devleti de tarih sahnesinden çekilmi tir.

Haya a tarihi, dolayısıyla Hurri tarihi ile ilgisi olmayan Ermenilerin filolojik açıdan da Hurrice ile hiçbir ba ı yoktur. Hurri dili "Agglütine" yani "biti ken" karakterlidir. Hurrice'nin Ural-Altay dilleri ile bir benzerli i bulunmaktadır. Ermenice ile hiçbir ortak noktası yoktur. Ermenice Hint-Avrupa dillerinin "Satem" grubuna aittir⁴⁷. Hurrice ile Urartuca'nın morfoloji, fonoloji, sentax ve vocabular açısından bir akrabalık ili kisinin varlı ı kabul edilmektedir⁴⁸.

Yukarıdaki bilgilerden anla ılaca ı gibi Haya alıların Ermenilerin atası olması halinde Hurrilerin de Ermenilerin atası olması gerekirdi. Bu da tarihi ve filolojik açıdan mümkün de ildir.

Urartular Ermenilerin Atası mı?

Ermeni tarihçilerin di er bir iddiası ise Urartuların Ermenilerin atası oldu udur. Urartularla ilgili önemli bilgilerin bulundu u belgeler Asur kaynaklarıdır⁴⁹. Asur yazıtları incelendi inde, M.Ö. 13 yüzyılda merkezi Van Gölü ve çevresi olan ve Batı ran'a do ru geni leyen bölgede Nairi ve Uruatri beyliklerinin ya adı ı anla ılmaktadır⁵⁰. Uruatri ve Nairi beylikleri Hurri veya Proto-Urartu kabile ba kanlarının idaresi altında idiler. Hurrilerle Urartuların aynı men eden gelmi olmaları bu konuda etkili olmu tur⁵¹. Beylikler dönemi

⁴⁷ Kemal Balkan, "Urartuların Kökeni ve Dilleri", *Belleten* 48/191-192, Ankara, 1985, s. 519 vd.; Igor M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartaischen*, München, 1971, s. 1vd.; C. Günbatı, *age.*, s. 39.

⁴⁸ George A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 104 vd.; Albrecht Goetze, *Kleinasien*, München, 1957, s. 194; Altan Çilingiro lu, *Urartu Krallı ı ve Sanatı*, zmir, 1997, s. 150.

⁴⁹ Asur yazıtları için bk., Daniel David Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from The Earliest Times to Sargon to The End*, Chicago-New York, 1926-27, s. 1 vd.; A. Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I - II*, Wiesbaden, 1972-76, s. 1 vd.

⁵⁰ A. Erzen, *age.*, s. 24 vd.; Mehmet Taner Tarhan, *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamı Doçentlik Tezi, stanbul, 1978, s. 1 vd.; Mehmet Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin 'Kurulu ' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görü ler" *Anadolu Ara tırmaları VIII*, stanbul, 1982, s. 69 vd.; Mirjo, Salvini, *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*, Roma, 1967, s. 1 vd.

⁵¹ M. T. Tarhan, *age.*, (1978), s. 1 vd.; M. Salvini, *age.*, (1967), s. 1 vd.; Urartu kralları kendilerini Nairi-Urartu beylikleri dolayısıyla Hurrilerle ba lamak istemektedirler. Geni bilgi için bk., M. Salvini, *age.*, (2006), s. 32 vd.

9. yüzyıla kadar kurulan Urartu Devleti de 6 yüzyıla kadar devam etmiştir. Urartu Devleti'nin yayılımı oldu u co rafa kuzeyde Gökçeöl-Bayburt, batıda Malatya, güneyde Halep ve Musul, do u da ise Urmiye gölü sahası ve Hazar Denizi yakınlarına kadar geni lemi tir. Bu durum M.Ö. II. binde Hurri Devleti'nin sınırlarına ula ıldı nı göstermektedir⁵².

Urartuların Ermenilerin atası oldu unu ileri süren Ermeni tarihçiler bu iddialarını ispatlamak için Urartu ba tanrısı Haldi'den yararlanmak istemi lerdir. Kurtarıcı olarak Haldi kelimesini görmü lerdir. Ermenicedeki haltik-hk sözünü Urartu ba tanrısı Haldi sözünün devamı olarak kabul etmi lerdir. Böylece Ermeniler, Ermeni tarihini M.Ö. 9 yüzyıla hatta M.Ö. 13. yüzyıla kadar götürmü lerdir.⁵³ Urartu Devleti ile alakalı çalı malara ilginin artması sonucu Urartu tarihine ait pek çok bilgiye ula mı bulunmaktayız. Urartu Devleti'nin Nairi-Urartu beyliklerinin birle mesi ile olu an bir devlet oldu u bilim dünyasında kabul edilen bir görü tür⁵⁴. Bu feodal beyliklerin veya kabilelerin siyasi birli inin gerçekte erek, bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9 yüzyılın ortalarında olmu tur.

Asur kaynaklarında ilk Urartu Kralı olarak Aramu'nun adı geçmektedir. Urartu Devleti'nin gerçek manada kurucusu Lutipri o lu Sarduri (M.Ö. 840-830)'dir. Tu pa'yı (Van) ba kent olarak kurmu ve devletinin kendi tarihini yazmaya ba lamasını sa lamı tir. Sarduri I, kurdu u Van Kalesi'nin kuzeybatı eteklerinde "Sardur Burcu"nun duvarına çivi yazısı ile Urartuların ilk yazılı belgelerini olu turmu tur⁵⁵. Urartu devletinin beylikler dönemi de dikkate alındı nda yakla ık 600 yıl boyunca Do u Anadolu tarihine damgasını vurdu u görölür. Pek çok alanda Anadolu tarihinde

⁵² Urartu yazılı kaynakları için bk., George Tseretheli, *The Urartian Monuments in the Georgian Museum*, Tbilisi, 1939, s. 1 vd.; F. W. König, *age.*, s. 1 vd.; G. A. Melikishvili *age.*, (1960), s. 1 vd.; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalo u*, stanbul, 2006, s. 1 vd., M. Salvini, *age.*, (1967), s. 1 vd.; Margaret R. Payne - A. Ceylan, "A New Urartian Inscription from A rı - Pirabat", *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, Roma, 2003, s. 191 vd.; Bu konuda çok sayıda yeni yayın bulunmaktadır. Son dönemde editörlü ünü Salvini'nin yaptı ı *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* (SMEA) dergisinde Urartu yazıtları ile ilgili çok sayıda makale yayımlanmı tur.

⁵³ Hamit Zübeyr Ko ay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1984, s. 24 vd.; Emin Bilgiç, *The Place of Erzurum District in the History of Urartu and a Discussion on Alleged Urartu-Armenian Relationship – Erzurum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartular'ın Ermeniler ile Münasebetleri ddiasının Münaka ası*, Ankara, 1993, s. 17 vd.; K. Balkan, *agm.*, s. 513 vd.

⁵⁴ M. T. Tarhan, *age.*, (1978), s. 1 vd.; Altan Çilingiro lu, *Urartu Tarihi*, zmir, 1994, s. 1 vd.; Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya*, stanbul, 2003, s. 194 vd.; Mahmut Pehlivan, *Daya(e)ni / Diau(e)hi*, Erzurum, 1991a.

⁵⁵ M. R. Payne, *age.*, s. 17 vd.; M. Salvini, *age.* s. 43.

geli me sa layan Urartular özellikle madencilik ve hidroloji alanlarında atılım yapmışlardır. Do u Anadolu'nun zengin maden yataklarında bilinçli üretim yapmışlardır. Özellikle altın, gümü , kur un, bakır ve demir yataklarını büyük oranda işletmişlerdir⁵⁶. Yapılan üretim malzemelerini kendileri kullandıkları gibi Yunanistan'a kadar pek çok ülkeye ihraç etmişlerdir⁵⁷. Urartu Krallığı'nın maden endüstrisinin ürünleri günümüzde ülkemizin dışında Azerbaycan, İran, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Avrupa birliği ülkeleri, Japonya ve Amerika müzelerinde sergilenmektedir. Çok kıymetli bu eserler arasında heykel, alet, mobilya kaplamaları, at koşum takımları, araba, çeşitli silahlar, takılar ve bronz eşyalar yer almaktadır. Urartu Krallığı'nın Anadolu'da büyük bir hidrolojik endüstri geliştirdikleri bilinmektedir. Do u Anadolu'da yaptıkları baraj, gölet ve sulama kanalları ile bölge ekonomisinin hayvancılıktan tarıma geçmesini sağlamışlardır. Bölgede modern tarımın temelleri Urartular döneminde atılmıştır. Urartuların elde ettiği tarım ürünleri arasında buğday, kılçıklı buğday, arpa, susam, nohut, bakla, bezelye, darı, çavdar, mercimek, üzüm bulunmaktadır. Urartu kale kazılarında ortaya çıkarılan depo odaları ürün zenginliğini sergilemektedir⁵⁸. Urartu kralları tarafından bölgede yapılan barajlar, göletler ve sulama kanalları kendilerinden sonra gelen milletler ve medeniyetler tarafından da kullanılmıştır. Bu yapıların en ünlüsü ve günümüze kadar varlığını devam ettiren 51 km uzunluğundaki Menua (Semiramis – Amran) sulama kanalıdır⁵⁹. Urartu krallığı'nın yükselme döneminde Do u Anadolu müreffeh bir hayat sürmüştür. Geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanı sıra idari ve ekonomik alanda da yenilikler yapılmıştır.

Urartu Devleti'nin parlak döneminin sona ermesinde kuzeyden gelen "Atlı Kavimler" in Kimmer ve Skitler'in rolü büyüktür. Urartu kralı I. Rusa'nın M.Ö. 715'te Kimmerlere karşı mağlup olduğunu Asur

⁵⁶ Boris Borissowitsch Piotrovskii, *Urartu*, Geneva, 1969, s. 115 vd.; Oktay Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. Merhav), Jerusalem, 1991, s. 44 vd.; J. Piaskowski - R.B. Wartke "Technologische Untersuchungen an einigen Urartaichen Eisenobjekten aus Toprakkale" *Forschungen und Berichte* 27, 1989, s. 89 vd.

⁵⁷ Ulf Jantzen, *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus Dem Heraion von Samos, Samos-VIII*, Bonn, 1972, s. 76 vd.; Oktay Belli, "Eskiçağ Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallığı 1: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (ed. O. Belli), Ankara, 2000, s. 371 vd.

⁵⁸ Waldetnar Belck - L. Messerschmidt, *The Kelischin Stele und ihre Chaldäisch-Assyrischen Keilschriften*, *Anatole Zeitschrift für Orient Forschungen-I*, Leipzig, 1904, s. 161 vd.; Oktay Belli, "Do u Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", *Bulleten* 229, Ankara, 1997, s. 638 vd.

⁵⁹ Baki Önen, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Amram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970, s. 1 vd.

kaynaklarından öğrenmekteyiz⁶⁰. Bu yenilgi de Asur için bir fırsat olmu ve M.Ö. 714'te Asur kralı II. Sargon, Urartu kralı I. Rusa'yı a ır bir yenilgiye u ratmı tır. Bu yenilgi Urartu kralının intiharıyla sonuçlanmı tır. Daha sonra kuzeyden gelen skit akınları ise Urartu Devleti'nin yıkılı ında önemli rol oynamı tır. Ba ta Çavuş tepesi olmak üzere pek çok Urartu kalesinin yıkılı ına skit saldırıları neden olmu tur⁶¹. Urartu Krallı ı'nın ortadan kalkmasında skitler ve Medlerin rol oynadı ı bilinmektedir. Urartular ile ilgili son bilgiler, Babil kroniklerinde (M.Ö. 609'a tarihlenmektedir) ve Eski Ahit'te geçmektedir⁶². Gücünü ve etkisini yitiren Urartu Krallı ı, muhtemelen M.Ö. 585'te Kızılırmak Sava ı'na giden Med Kralı Kyaksares tarafından ortadan kaldırılmı tır⁶³.

Bilim adamları, Urartucanın henüz okunamadı ı dönemde bu dilin Ermenilerin atalarına ait bir dil oldu unu ifade etmi lerdir. 1800'lerin sonunda Urartu yazıtları yazılı larındaki benzerliklerinden dolayı Asurca olarak de erlendirilmis tir. Sovyet bilim adamları Urartucayı çözümlenmek için çalı malar yürütmis lerdir. 1871'de Lenormant Gürcüce yardımıyla Urartucayı çözmeye çalı mı tır. Mordtmann ise aynı eyi Ermenice ile yapmayı denemi tir. Ancak her iki bilim adamı da ba arısız olmu lardır⁶⁴. Viyanalı Katolik rahip olan, eski dillerle ilgilenen König, Urartu yazıtlarını topladı ı eserine "*Haldice Yazıtların El Kitabı*" (Handbuch der Chaldischen Inschriften) adını vermi tir⁶⁵. Ermeniler "Haldice" terimini kullanarak Urartu ülkesinin yeni sahipleri olduklarını vurgulamaya çalı mı lardır. Tanrı Haldi aynı zamanda Ermenileri ata olarak Urartulara ba layan önemli bir simgedir.

Urartucanın çözümü için pek çok bilim adamı çalı malar yürütmis tür. Son dönemde gerek yazıtların çözümlenmesi gerek yapılan kazıların sonuçları gerekse tarihi co rafya çalı maları temel alınarak yazılan eserler Urartu Devleti'nin yapısı, co rafisi ve jeolojik özelliklerini ortaya koymu tur⁶⁶. Hurrice ve Urartuca arasındaki yakınlı ı bazı bilim adamları "*Teyze / Ye en*" gibi akrabalık ili kisi olarak de erlendirirler.

⁶⁰ D. D. Luckenbill, *age.*, s. 1 vd.; A. K. Grayson, *age.*, s. 1 vd.

⁶¹ Afif Erzen, *Çavuş tepesi I*, Ankara, 1978, s. 1 vd.; Tahsin Özgüç, *Altuntepe I*, Ankara, 1966, s. 1 vdd.; Tahsin Özgüç, *Altuntepe II*, Ankara, 1969, s. 1 vd.

⁶² C. Burney - D. M. Lang, *age.*, s. 172; A. Çilingiro lu, *age.*, (1994), s. 113.

⁶³ A. Erzen, *age.*, s. 42; M. Salvini, *age.*, (2006), s. 130 vd.

⁶⁴ Andreas David, Mordtmann, "Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriften von Van und Umgegend", *Zeitschrift der Deutsch en Morgenländischen Gesellschaft* 26, 1872, s. 465 vd.; M. Salvini, *age.*, (2006), s. 17.

⁶⁵ F.W. König, *age.*, s. 1 vd.

⁶⁶ Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, s. 1 vd.

Sovyet bilim adamlarından Melikishvili bu birlikteliği öyle ifade etmektedir⁶⁷:

“Urartu dili, Hurca'nın geç bir diyalektiği de ildir. Fakat bir kökten, aynı atadan çıkarak gelişimi olan farklı bir dildir.” Goetze ise: “Katiyetle Urartu dili, Hurca'nın daha yeni bir diyalektiğidir.”⁶⁸

eklinde tanımlamaktadır. Görüldüğü gibi Hurrice ile Urartuca arasında yakın ilişki vardır. Ermeni ile Urartuca arasında ise bütün zorlamalara rağmen bir yakınlık söz konusu de ildir. Bilindiği gibi Ermenice Hint-Avrupa dil grubuna aittir. Urartuca ile hiçbir bağı yoktur⁶⁹.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Urartuların Ermenilerin atası olması tezi bilimsel olarak mümkün de ildir.

Kutsal A rı Da ı

Son olarak Ermenilerin “*Kutsal Da*” olarak ifade ettikleri A rı Da ı yani “*Ararat*” Da ı'nı ele alalım. A rı Da ı sadece coğrafi bir de yer olarak görülmemiştir. İlk Çağ'dan günümüze kadar Kutsal Da olarak önemini korumuştur. Bu da kutsal kitaplarda Tevrat, ncil ve Kuran'da Nuh Efsanesiyle ilgili olan kısımda yer almıştır⁷⁰. Coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan A rı Da ı 5173 m yüksekliği ile Türkiye'nin en yüksek dağdır. Bu da sadece Türkiye'nin de değil komşu ülkeler olan İran, Ermenistan, Nahcivan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın da kutsal dağdır.

M.Ö. III. binde Hurrilerin Doğu Anadolu tarihine damga vurdu ve döneminde dağlar kutsal sayılmıştır. Hurriler, yüksek dağların tanrılarına hayvan kurban etmişlerdir. Hurrilerin devamı olarak Doğu Anadolu'da M.Ö. I. binde egemen olan Urartulara “Urartu” adını Asurlular vermişlerdir. Urartu adı dağlık ülke anlamında kullanılmıştır. Coğrafi bir deyimdir. Urartular kendilerine “Bianili” demişlerdir. “Bian” kelimesinden yani “B” ve “V” harflerinden bugünkü “Van” kelimesinin oluştuğu bilim dünyasında kabul görmüştür⁷¹.

⁶⁷ George A. Melikishvili, *Nairi – Urartu*, Tbilisi, 1954, s. 7.

⁶⁸ A. Goetze, *age.*, s. 194; K. Balkan, *agm.*, s. 513 vd.

⁶⁹ E. Bilgiç, *age.*, s. 17 vd.; A. Erzen, *age.*, s. 43 vd.

⁷⁰ Nuh efsanesinde geçen dağ *Tevrat* ve *ncil*'de “A rı Da ı” olarak geçmesine rağmen *Kuran*'da “Cudi” olarak lokalize edilmektedir. Geni bilgi için bk., Ali Rafet Özkan, “Vahiyde Nuh'un Ayak izleri”, *I. Uluslararası A rı Da ı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu* (ed. O. Belli), İstanbul, 2007, s. 230 vd.

⁷¹ K. Balkan, *agm.*, s. 517 vd.; A. Erzen, *age.*, s. 27; Enver Konukçu, “Tarihi Coğrafyada Bayezid”, *Güne in Doğu Yer: Doğu Ubayazıt Sempozyumu* (ed. O. Belli), İstanbul, 2004, s. 131 vd.

Tevrat'ta A rı Da ı'nın adı "Ararat" olarak geçmektedir. "Ararat" kelimesi sanıld ı gibi Ermenice de il branicedir. A rı Da ı'nın adı Tevrat'ta "r-r-t" olarak geçmektedir ve u ifadeler ile yer almaktadır⁷²:

"Sular yeryüzünden çekilmeye ba ladı. 150 gün geçildikten sonra sular azaldı. Gemi yedinci ayın 17. günü Ararat Da ına oturdu."

Ermeniler ise A rı Da ı'nı "Masis" olarak adlandırmaktadırlar. Masis adı Ermenicede "Yüksek Da " anlamına gelmektedir⁷³. slami dönemde ise ranlılar bu da a "Kuh-ı Nuh" adını vermi lerdir. Araplar da aynı adı kullanmı olmakla birlikte "Cebelu'l Huveyris" de demi lerdir.

M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Asur yazılı belgelerinde de daha sonra Tevrat'ta kullanılan "Hari Ararat" adı daha sonra Ermeni efsanelerine girmi tir. Orta Ça Ermeni tarihçisi Khoroneli Moses, Ara ile Semiramis a kını anlattı ı efsanede I dır Ovası'nı "Ararat Ovası" olarak adlandırmı tır⁷⁴. Türkler ise bu da a "A rı Da ı" ya da "Egri Da i" adını vermi lerdir. "A rı Da ı" Yakut Türkçesinde "Kocaman" ya da "Tanrı" anlamına gelmektedir⁷⁵.

Görüldü ü gibi "Ararat" ve "Ararat Da ı'nın Ermeniler ve Ermenice ile uzaktan yakından hiçbir alakası yoktur.

Sonuç

Sonuç olarak Ermeni tezlerinin tarihi temellerden yoksun oldu u görülmektedir. İlk Ça tarihindeki hızlı geli meler, gerek arkeolojik veriler ve gerekse filolojik geli meler Ermeni tezlerinin ortadan kalkması için yeterli olmu tur. Ermeni iddialarında ifade edilen Do u Anadolu'nun yerli halkı oldukları tezi de yazılı belgelerin çözümlenmesi ile ortadan kalkmı tır

KAYNAKÇA

Adontz, Nicholas, *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe* (av. J.C), Paris, 1946.

⁷² Tevkin 8.4.

⁷³ Ke an Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, stanbul, 2000, s. 13 vd.; M. Salvini, *age.*, (2006), s. 25.

⁷⁴ E. Konukçu, *agm.*, s. 131 vd.

⁷⁵ Oktay Belli, "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini: A rı Da ı", *2. Kars Kurultayı*, stanbul, 2007, s. 117 vd.

- Alpman, Adil, "Anadolu'da Hurriler", *III. International Congress of Hittitology*, Ankara, 1998, s. 27-37.
- Balkan, Kemal, "Urartuların Kökeni ve Dilleri", *Belleten 48/191-192*, Ankara, 1985, s. 513-521.
- Belck, Waldetnar - L. Messerschmidt, *The Kelischin Stele und ihre Chaldäisch-Assyrischen Keilinschriften*, *Anatole Zeitschrift für Orient Forschungen-I*, Leipzig, 1904.
- Belli, Oktay, "Do u Anadolu Bölgesi'nde Ke fedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakı ", *Belleten 229*, Ankara, 1997, s. 638-751.
- , "Anadolu'nun En Güzel ve Nazlı Gelini: A rı Da ı", *2. Kars Kurultayı*, stanbul, 2007, s. 117-134.
- , "Eskiça Dünyası'nın En Büyük Madenci Krallı ı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve stanbul Üniversitesi* (ed. O. Belli), Ankara, 2000, s. 371-378.
- , "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. Merhav), Jerusalem, 1991, s. 44-49.
- Bilgiç, Emin, *The Place of Erzurum District in the History of Urartu and a Discussion on Alleged Urartu-Armenian Relationship – Erzurum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartular'ın Ermeniler ile Münasebetleri ddiasının Münaka ası*, Ankara, 1993.
- Borger, R. - W. Hinz, "Die Behistun-Inschrift Darius' des Grossen," *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments I: Rechts-und Wirtschaftsurkunde, historisch-chronologische Texte*, Gütersloh, Germany, 1984, s. 419-50.
- Burney, Charles – David Marshall Lang, *The Peoples of the Hill*, London, 1971.
- Casabonne, Olivier, "Akamenid mparatorlu u Büyük Kral ve Persler", *Arkeoatlas 6*, stanbul, 2007, s. 20-35.
- Cavaignac, Eugene, "La Chronologie des XIVe et XIIIe Siecles d'apres Les Derniers Travaux", *Anadolu Ara tırmaları II/1-2*, stanbul, 1965, s. 161-173.
- Ceylan, Alpaslan, "Arnuwanda - Asmunikal Dua Metni ve Tarihi Açından De erlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Ara tırma Dergisi 23*, Erzurum, 1996, s. 1-12.
- , *Do u Anadolu Ara tırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-I dır* (1998-2008), Erzurum, 2008.
- , *Eskiça Tarihi Ders Notları*, Erzurum, 2005.
- , "M.Ö. II. Binde Devletler Arası li kiler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamı Doktora Tezi*, Erzurum, 1994.
- Çilingiro lu, Altan, *Urartu Krallı ı ve Sanatı*, zmir, 1997.
- , *Urartu Tarihi*, zmir, 1994.
- Diakonoff, Igor M., *Hurrisch und Urartaischen*, München, 1971.

- Erinç, Sırrı, *Do u Anadolu Co rafyası*, stanbul, 1953.
- Erzen, Afif, *Çavu tepe I*, Ankara, 1978.
- , *Do u Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992.
- Forrer, Emil, “Die Boghazköi Texte in Umschrift 2”, *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 42, Leipzig, 1926, s. 19-26.
- , “Hajasa-Azzi”, *Caucasia IX*, Leipzig, 1931, s. 1-24.
- Friedrich, Johannes, “Staatsverträge II”, *Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft* 34/1, Leipzig, 1930.
- Garibyan, Ararat S. – Culyetta A. Garibyan, *Ktatkiy Kurs Armyanskogo Yazıka*, Erivan, 1987.
- Garstang, John, “Hittite Military Roads in Asia Minor”, *American Journal of Archeology, Baltimore* 47, Boston, 1943, s. 35-62.
- Goetze, Albrecht, *Kleinasien*, München, 1957.
- Göyünç, Nejat, “Turkish-Armenian Cultural Relations “ *Armenians in the Late Ottoman Period*, Ankara, 2001, s. 23-43.
- Grayson, A. Kirk, *Assyrian Royal Inscriptions I - II*, Wiesbaden, 1972-76.
- Gurney, Oliver Robert, “Anatolia 1750-1600 B.C.”, *Cambridge Ancient History III*, 1973, s. 225-228.
- Günbatti, Cahit, Sümerler, *Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*, Ankara, 2007.
- Güterbock, Hans Gustav, “The Deeds of uppiluliuma at Told by his son Mursilis II”, *Journal of Cuneiform Studies- New Haven* 10, 1956, s. 41-130.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, stanbul, 1983.
- Jantzen, Ulf, *Ägyptische und Orientalische Bronzen aus Dem Heraion von Samos, Samos-VIII*, Bonn, 1972.
- Kalafat, Ya ar, “Türk-Ermeni Kültür li kilerinde Mitolojik Boyut”, *Bilim ve Aklın Aydınlt ında E itim* 38, Ankara, 2003, s. 95-100.
- Kaputikyan, Silva, *Zamanın Ba langıcı*, Erivan, 1998.
- Karst, Josef, *Die Vorgeschichtlichen Mittelmeervölker*, Heidelberg, 1931.
- Ka garlı, Mehlika Aktok, “Anadolu Ermeni Destanları ve Masallar Kriti i” *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri II*, Ankara, 1986, s. 25-31.
- , “Ortaça Ermeni Tarihleri Kriti i”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile li kileri*, Ankara, 1985, s. 133-139.
- Kerovpyan, Ke an, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, stanbul, 2000.
- Konukçu, Enver, “Tarihi Co rafyada Bayezid”, *Güne in Do du u Yer: Do ubayazıt Sempozyumu* (ed. O. Belli), stanbul, 2004, s. 127-134.
- Ko ay, Hamit Zübeyr, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* 91, Ankara, 1959, s. 349-413.

- Ko ay, Hamit Zübeyr, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1984.
- König, Friedrich Wilhelm, *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft, Graz, 1955-57.
- Ksenophon, *Anabasis*, İstanbul, 1984.
- Lee, Ki Young, *Ermeni Sorununun Do u u*, Ankara, 1998.
- Luckenbill, Daniel David, *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from The Earliest Times to Sargon to The End*, Chicago-New York, 1926-27.
- Mayer, Walter, "Taide oder Wassukanni? Name und Lage der Hauptstadt Mitannis", *Ugarit Forschungen Kevelaer 18*, 1986, s. 231-236.
- Melikishvili, George A., *Nairi – Urartu*, Tbilisi, 1954.
- Melikishvili, George A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960.
- Memi , Ekrem, "M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Ga ka Münasebetleri", *II. Tarih Boyunca Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1990, s. 103-110.
- , *Eskiça Türkiye Tarihi*, Konya, 1995.
- Mordtmann, Andreas David, "Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend", *Zeitschrift der Deutsch en Morgenländischen Gesellschaft 26*, 1872, s. 465-496.
- Moses, Khoroneli, *History of the Armenians*, London, 1978.
- Ö ün, Baki, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve amram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970.
- Özey, Ramazan, *Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi*, İstanbul, 2000.
- Özgüç, Tahsin, *Altın-tepe I*, Ankara, 1966.
- , *Altın-tepe II*, Ankara, 1969.
- Özkan, Ali Rafet, "Vahiyde Nuh'un Ayak zleri", *I. Uluslararası A rı Da ı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu* (ed. O. Belli), İstanbul, 2007, s. 229-237.
- Palabıyık, Hanifi, *Gazneliler*, Ankara, 2002.
- Parsamyan, V., *Istoriya Armyanskogo Naroda*, Erivan, 1972.
- Payne, Margaret R. - A. Ceylan, "A New Urartian Inscription from A rı - Pirabat" *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, Roma, 2003, s. 191-201.
- , *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalo u*, İstanbul, 2006.
- Pehlivan, Mahmut, "Ka kaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi", *100. Yıl. Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van, 1991c, s. 27-50.
- , *Daya(e)ni/Diau(e)hi*, Erzurum, 1991a.
- , *En Eski Ça lardan Urartu'nun Yıkılı na Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Basılmamı Doktora Tezi, Erzurum, 1984.

- , *Haya a*, Erzurum, 1991.
- Piaskowski, J. – R.B. Wartke, “Technologische Untersuchungen an einigen Urartaischen Eisenobjekten aus Toprakkale” *Forschungen und Berichte* 27, 1989, s. 89-113.
- Piotrovskii, Boris Borissowitsch, *Urartu*, Geneva, 1969.
- Salvini, Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*, Roma, 1967.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, stanbul, 2006.
- Saraço lu, Hüseyin, *Do u Anadolu Bölgesi*, stanbul, 1989.
- Schuler, Einar, Die Kaşkæer, *Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin, 1965.
- Sevin, Veli, *Eski Anadolu ve Trakya*, stanbul, 2003.
- Strabon, *Geographika*, Paris, 1975.
- Tarhan, Mehmet Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve skitler”, *Türkler-I*, Ankara, 2002, s. 597-611.
- , “Eski Ça ’da Kimmerler Problemi”, .Ü. Ed. Fak. Basılmamı Doktora Tezi, stanbul, 1972.
- , “Urartu Devleti’nin ‘Kurulu ’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görü ler”, *Anadolu Ara tırmaları VIII*, stanbul, 1982, s. 69-114.
- , “M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamı Doçentlik Tezi, stanbul, 1978.
- Toteva, Galya D., “Pers Kentleri ve Sanatı On Binlerin Dü ü”, *Arkeoatlas* 6, stanbul, 2007, s. 36-53.
- Tseretheli, George, *The Urartian Monuments in the Georgian Museum*, Tbilisi, 1939.
- Ünal, Ahmet, “Hurriler. Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Geli meler”, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 1997, s. 11-35.
- , *Hititler Devrinde Anadolu-I*, stanbul, 2002.
- Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, stanbul, 2003.
- Zimansky, Paul E., *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985.

ERMENİLERİN ANADOLU'DAKİ VARLIKLARI VE TARİHİ GERÇEKLER

Harita -1-

Foto -2- Yazılıta Yazıtı

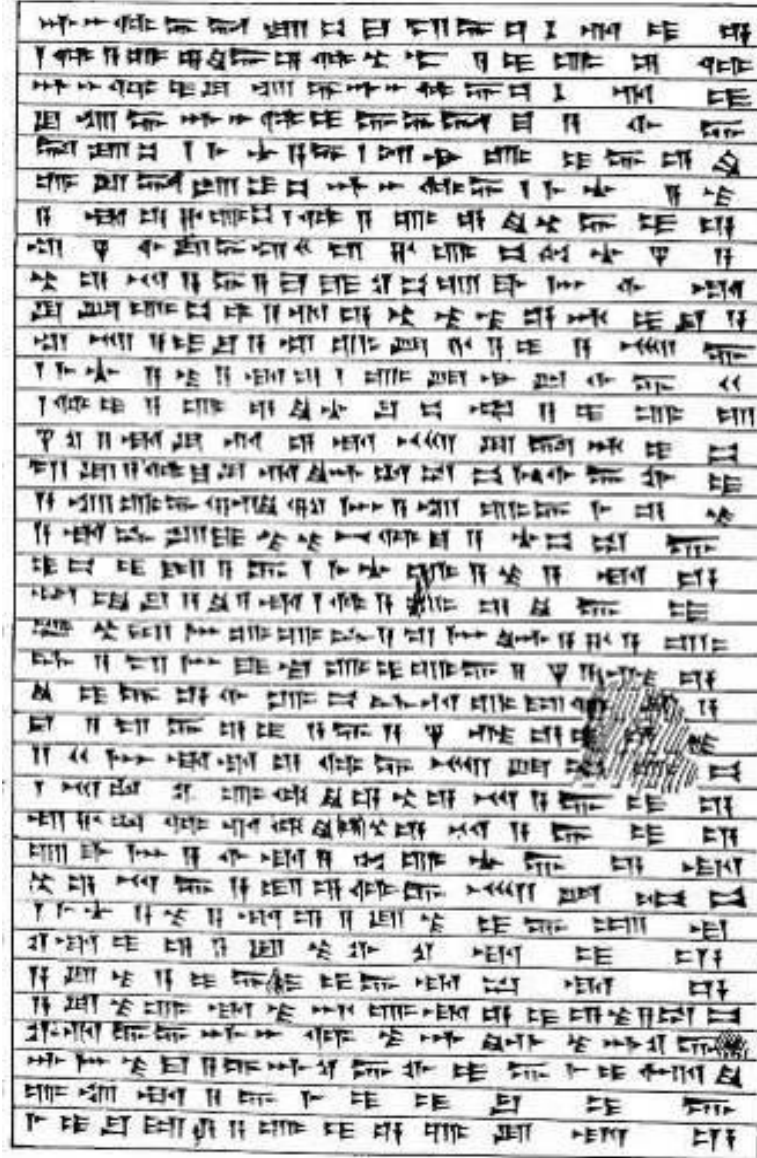

Fig-2 Yazılıta Yazıtı

Foto -3- Ti -atal Krallık Yazıtı (Hurrice)